

ЕЗОТЕРИЧНІ ЗНАННЯ – ОДИН З ГОЛОВНИХ РЕЗЕРВІВ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 1(314/316)+001.9

Найдьонов, Олександр,

кандидат філософських наук, доцент,

Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (Україна, Київ),

докторант відділу інтернаціоналізації вищої освіти

alexander.naydonov@yahoo.com.ua

АНОТАЦІЯ

Інформаційне суспільство докорінним чином змінює ставлення держави до росту наукових знань в зв'язку з тим, що саме соціальні аспекти його функціонування, роль та становище людини в ньому стають визначальними для його успішного функціонування. Індустріалізм, матеріалізм, позитивізм свідчать про свою придатність лише для функціонування індустріального суспільства.

Існує досить потужний пласт соціально невизнаних езотеричних знань, які є важливими для існування особистості та цивілізації, володіють необхідним інформаційним потенціалом для розгортання нових наукових напрямів. Езотеричні знання містять інформацію, поки що невідому сучасній науці: інші способи життя і символи в світі, інші взаємини між суспільством і природою, інші підходи до знаходження і формування знань.

Різновиди езотеричних знань виступають як певні модальності знання, які мають функціональне значення в певному середовищі. Вони виконують важливу функцію в особистій поведінці і громадському регулюванні.

Ключові слова: езотеричні знання, класична наука, постнекласична наука, інформаційне суспільство, суспільство знань.

ESOTERIC KNOWLEDGE - A MAJOR STOCKS OF INFORMATION SOCIETY

Naidononov, Oleksandr,

candidate of philosophical sciences (Ph.D.), docent (associate Professor),

Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

doctoral candidate of the internationalization Department of higher education,

alexander.naydonov@yahoo.com.ua

REFERENCES

Information society fundamentally changes the attitude of the state of scientific knowledge for growth due to the fact that it is the social aspects of its operation, the role and position of man in it are crucial for its successful operation. Industrialism, materialism, positivism demonstrate their suitability only for the functioning of industrial society.

There is quite a powerful social layer unrecognized esoteric knowledge that are important for the individual and civilization have the necessary information for potential deployment of new research directions. Esoteric knowledge provide information, yet unknown to modern science, other ways of life and characters in the world, other relationships between society and nature, other approaches to finding and building knowledge.

Types of esoteric knowledge act as certain modalities of knowledge that have functional significance in a particular environment. They perform an important function in their personal behavior and public regulation.

Key words: esoteric knowledge, classical science postnonclassical science, information society, knowledge society.

Українське суспільство занадто довго перебуває в полоні стереотипів індустріального суспільства, яке базувалося на уявленнях класичної науки про світ. Остання сформувала світобачення в основі якого лежить філософський позитивізм та переконання в безупинному індустріалізмі. Інформаційне суспільство вносить серйозні поправки в наші уявлення про світ, організацію суспільної життєдіяльності, науки та держави. Це значною мірою обумовлено виникненням некласичної, а ще більше постнекласичної науки, яка ставить у центр пізнавального процесу суб'єктивний фактор з його соціокультурними та іншими аспектами. Сучасна наука прийшла до стійкого переконання про неможливість її подальшого розвитку без урахування людського чинника.

Колишні сподівання індустріального суспільства на виключно наукове знання, як універсальний засіб вирішення проблем, не виправдало себе. Незважаючи на величезні наукові досягнення, виявилось, що наукове знання не можна ототожнювати з природничо-науковим. Наука не вирішила, а скоріше, спричинила появу цілої низки раніше небачених екологічних, демографічних проблем, а сама людина була витиснута на периферію наукового пошуку, якщо не взагалі випала з науки, через складність дослідження. Традиційний поділ наукового знання на природничо-наукове, соціальне та гуманітарне стає все більш відносним. Тема людини перетворюється в центральний, інтегруючий фактор наукового знання. Враховуючи те, що людське знання не обмежується лише науковим, для українського суспільства актуальною є тема включення усіх видів знань, накопичених культурою людства, в міжкультурний та внутрішньо науковий діалог інформаційного суспільства, і в першу чергу, езотеричних знань.

Метою статті є обґрунтування твердження про необхідність залучення до системи наукового розгляду езотеричних знань. Інформаційне суспільство потребує більше знань саме про людину. Наука інформаційного суспільства, звернувшись до Біблії та інших Першокниг людства, як до бази езотеричних знань про людину, відкриє тим самим для себе нові точки росту, що органічно впливають з потреб та інтересів суспільства і людини. Езотеричні знання заповнюють ту лакуну, яка стала причиною технократичного підходу до суспільних проблем. Вони імпліцитно мають можливість відвести людство зі згубного технократичного шляху і спрямувати його в рятівне русло гуманістичного і духовного розвитку. Саме це є запорукою успішної розбудови інформаційного суспільства.

Значна частина філософських уявлень індустріально суспільства базувалася на тезі про визначальну роль економічного потенціалу суспільства. Цій меті була підпорядкована наука. В інформаційному суспільстві на перший план висувається його духовний потенціал. Духовний потенціал народу і людини, як свідчить аналіз останніх досліджень і публікацій,

пов'язується з відкритими (екзотеричними) системами знань, історичним досвідом, релігією, системами освіти і виховання народу і т.п. Ці області соціального життя і їх вплив на духовність (чи бездуховність!) народу вже більш-менш вивчені і все частіше піддаються всебічному аналізу в останні роки. Це знання, пов'язані з розумом людей, «логікою розуму». Прикладом такого успішного підходу є парадигма духовного потенціалу людини українського психолога М.В. Савчина [1], яку можна окреслити наступним чином: 1) духовне не зводиться до психічного, як це стверджують більшість дослідників проблеми; 2) духовне є трансцендентним за походженням та іманентним за існуванням, констатує, що в особистості є не тільки глибини, але й вершини; 3) духовне проявляється у відповідних духовних станах; 4) будучи визначальною суттю людини, духовне відкриває причинний ряд (є причиною всіх причин), зумовлюючи її головні переживання, думки та поведінку; 5) духовне фундаментально і позитивно впливає на всі аспекти особистості та соматичну людини.

Разом з тим, існують такі галузі знань, які взагалі випадали з поля наукового розгляду та «офіційної» соціальної практики, незважаючи на їх величезний вплив на духовність суспільного життя. Це езотеричні (закриті, «таємні») галузі знань, пов'язані з підсвідомістю людей, «логікою серця». По-справжньому вони доступні лише для людей інсайту (осаяння). В епоху інформаційного суспільства наша увага до езотеричних знань зростає не випадково. Слова «мракобісся», «невігластво», «омана» та інші ярлики, які використовувалися ще недавно в атеїстичній державі для «боротьби» з езотерикою, вже не можуть задовольнити суспільство і людину, оскільки мова йде про величезний (все ще таємничих для них) потенціал, важливий для існування особистості та інформаційної цивілізації.

Встановлення більш тісного зв'язку між підходами до знань з метою їх взаємного збагачення та здобуття нових результатів містить в собі великий потенціал плідного наукового і суспільного розвитку. Необхідно активніше налагодити взаємодію між науково-емпіричним та іншими формами і системами знань. Пошук шляхів, які дають можливість поліпшити відносини сучасної науки з величезним спадком людства в області знань, які все ще залишаються для людини закритими, сприятимуть встановленню конструктивного міжкультурного діалогу.

В традиційних суспільствах існують систем знань, багато з яких мають глибокі культурні корені і стосуються таких різних областей. Ці системи являють собою величезне багатство [2]. Інформація, яку вони в собі містять поки що невідома сучасній науці. Ця інформація висловлює інші способи життя і символи в світі, інші взаємини між суспільством і природою, інші підходи до знаходження і формування знань.

Необхідно вжити особливих заходів для збереження і розвитку цієї крихкої і різноманітної всесвітньої спадщини в умовах глобалізації та переваги єдиного уявлення про навколишній світ, який будується на наукових знаннях. Встановлення більш тісного зв'язку між наукою й іншими системами знань, особливо Біблією, як можна очікувати, надасть важливі переваги обом сторонам.

Зовсім інакше проявляються співвідношення істини та омани, теорії та практики, знання і віри, наукової та масової свідомості з біблійних позицій [3]. Знання з'явилися в результаті процесу пізнання, який перевірений суспільно-історичною практикою, зафіксований в культурі у вигляді уявлень, понять, суджень і теорій. Проте важливо враховувати, що обсяг цієї практики і сфери її функціональності можуть варіюватися і вступати між собою в складні співвідношення в залежності від багатьох соціальних та історичних факторів. На сучасному етапі розвитку інформатики, всього циклу комп'ютерно-кібернетичних наук і появи інформаційної цивілізації це означає, що зі сфери знань не можна виключити й такі форми свідомості, як міфологія і релігія, які іноді вважаються сховищами забобонів.

В епоху інформаційного суспільства великим попитом продовжують користуватися різновиди ворожіння, астрологічні прогнози, які доносять до певної частини людей цілком придатні знання про навколишній світ, життєві ситуації і про них самих. Деякі з систем ворожби, наприклад, давньокитайська «Книга змін» [4], налічують тисячоліття. У цьому плані алхімія, міфологія, магія, астрологія, містика виступають як певні модальності знання, які мають функціональне значення в певному середовищі. Їх не можна бездумно відносити до розряду шкідливих пережитків. Їх вікове виживання і сплески інтересу до них свідчать про те, що ці форми свідомості, як і раніше, протягом століть, виконують важливу функцію в особистій поведінці і громадського регулювання. Наприклад, астрологія є вченням про зв'язок людини і космосу, викликає своїм символізмом різні тлумачення. Однак, астрологічні прогнози, які допомагають діловим людям орієнтуватися в життєвих ситуаціях публікуються в суто ділових і солідних газетах і часописах.

Справедливості ради треба зазначити, що не тільки буденна свідомість часто насичена магічними, релігійними, моральними, естетичними символами і фактами. Наукове пізнання також схильне до впливу відповідного соціокультурного середовища, так як воно генерується і функціонує лише в рамках певної культурної традиції і соціальної сфери, від яких засвоює в тій чи іншій мірі свої принципи. Тому буде лише умовним те, що, беззастережно відносячи до знання якісь достовірні і логічно обґрунтовані факти, інше відкидається як «незнання» або «ненаукове знання» [5]. Всі зазначені різновиди так чи інакше функціонально співвідносні з певним рівнем життєдіяльності.

Розробляючи теорію музики, вчені-піфагорійці прагнули висловити через гру на лірі гармонію сфер (музику сфер) – музичне звучання планет, сонця, місяця і їх сфер, що становить музично-математичну архітектоніку космосу, що лікує душу і породжує стан катарсису. Через музику піфагорійці прагнули досягнути відповідності гармонії душі і космосу. Образ гармонії сфер вплинув на творчість неопіфагорійців і неплатоніків і домінував протягом тривалого часу не тільки в астрономії (Кеплер), але так само в естетиці та мистецтві Європи середньовіччя і Нового часу (Гете, німецькі романтики, Шекспір та ін.).

Духовне знання за допомогою величезної кількості різноманітних засобів, таких як священні тексти, художні образи, міфи і легенди, історичні пам'ятки тощо, інші компоненти культури, які містять сукупну пам'ять даної групи, суспільства чи людства, несе інформацію про спілкування і регуляцію людських відносин. Цей величезний потенціал знань, який накопичувався багато століть варто критично переосмислити і переглянути для застосування в практиці розвитку інформаційного суспільства.

Езотеричні знання в сучасних реаліях не визнаються «по-справжньому» офіційними, оскільки вони засновані на «древніх вченнях», «першокнигах людства» (чим стародавніше учення, тим воно «значніше»), тобто це ірраціональні знання. У філософських енциклопедіях і довідниках дано таке визначення езотеричних знань: це таємні, приховані знання, призначені лише для посвячених (з грец. *esôterikós* - внутрішній). Виступають антиподом екзотеричних знань (наук), тобто відкритих для всіх, ті що не представляють таємниці (від грец. *exôterikós* - зовнішній), інакше кажучи, езотеричні знання (науки) – це не визнані офіційно (некультивовані) науки, а екзотеричні – соціальні, що спираються на раціональні знання і постулати, на основі яких виробляються нові знання, що підлягають перевірці експериментом [6].

Вперше термін «езотеричний» зустрічається в Стародавній Греції у другому столітті в якості прикметника в творчості сатирика Лукіана Самосатського (Λουκίανος) [7]. Як іменник «езотеризм» з'являється у Франції, в книжці Жака Матера «Історія гностицизму» у 1828 р. Сучасне розуміння езотеричних знань почало активно формуватися в епоху Відродження хоча традиція своїм корінням йде в античні часи. Історик релігії Хенрік Богдан (Henrik Bogdan) стверджує, що езотерика, поруч з християнською вірою і раціональністю, є третім стовпом європейської культури [8].

Наукове дослідження езотеричних знань розпочала англійський історик Френсіс Ят (Frances Amelia Yates), яка в 1964 році опублікувала книгу «Джордано Бруно і герметична традиція». В цей же час французький науковець Антуан Февр (Antoine Faivre) також почав досліджувати езотерику. У 1986 р. він запропонував термін «західна езотерика», однак нині більшість науковців не схильні ділити езотерику на «західну» чи «східну». А. Февр, разом з

двома іншими відомими дослідниками езотеричних знань нідерландцем В. Ганеграфом та французом Р. Едінгофером (Wouter Hanegraaff and Roland Edighoffer), редагують журнал Овен (Aries)¹. Варто також назвати таких дослідників езотеризму як Кукко фон Штукрад (Kucko von Stuckrad) та Мірча Еліаде.

Визначення французького історика езотеризму Антуана Февра стало першою парадигмою в вивченні західного езотеризму, яка домінувала в цій галузі досліджень більше десяти років. У 1992 році Февр припустив, що такі течії, як герметизм, християнська Каббала і розенкрейцерство подібні за своєю суттю і що їх спільним знаменником є специфічний спосіб думання або спосіб інтерпретації відносин людини і Всесвіту. Згідно Февру, цей спосіб думання характеризується чотирма сутнісними елементами [9].

По-перше, це ідея відповідностей: існують символічні і емпіричні відповідності між усіма видимими і невидимими частинами Всесвіту. Усе взаємопов'язано між собою, а людина розглядається як мікрокосм усередині макрокосму, як «голограма» або відображення Всесвіту, що виражено у відомій формулі з Tabula Smaragdina²: «Те, що внизу подібно до того, що вгорі».

По-друге, це поняття «жива природа»: весь Всесвіт – це живий організм, пронизаний мережею симпатій і антипатій, що зв'язує всі речі в природі. Всесвіт – це живий організм, зі своєю власною душею, *anima mundi*, з якою пов'язана також людська душа.

Третя характеристика – це уява і посередництво: для езотерика здатність людини до уяви є ключовим фактором в пошуку духовної просвіти. Внутрішні образи, медитація, сфокусована концентрація і екстатичні бачення використовуються як способи зв'язку з Божественним. З цим пов'язана і важливість, яку приписують ритуалам, символічним образам та посередницьким істотам між людиною і Божественним.

Четверта характеристика – досвід трансмутації: подібно до того, як вважалося можливим перетворити основні метали в золото, також вважалося можливим і вдосконалити духовні якості людини і досягти просвітлення, гнозису, або *Unio Mystica* з Божественним. Ця трансформація часто трактується як процес посвячення, що веде «з темряви до світла», від стану необізнаного профана до просвітленого адепта. У інституціалізованих формах езотеризму, наприклад, у таких як вільні каменярі, цей процес ініціації часто формалізований у вигляді системи ступенів, де кандидати крок за кроком ознайомлюються з символами, які ведуть їх до досягнення рятівного знання або гнозису.

---

¹ Овен - перший знак зодіаку, в який Сонце входить у весняне рівнодення.

²² Смарагдова скрижаль Гермеса - найважливіша пам'ятка єгипетського герметизму, що набула широкого поширення в латинському перекладі. Представляє собою стисле формулювання основних положень герметичної філософії, в певному розумінні герметичний «символ віри».

В Україні езотерика ніколи не досліджувалася. Тільки в наш час почали з'являтися перші спроби розібратися в цій частині людських знань. Визначення езотерики в сучасних словниках відповідає «сучасному світогляду». Слід лише додати слова – «це псевдонауки», і все стає нібито на свої місця. Але такого визначення недостатньо, зазначають Ю.Канигін та В.Кушерець: «По-перше, воно розкриває лише етимологію предмета, не розкриваючи суті. По-друге, тут сплутано поняття «таємниця» і «секрет». Адже знання засекречуються фірмами та державами від конкурентів і підривних елементів. І вони не належать до езотеричних (наприклад, відомості про атомну і бактеріологічну зброю). По-третє, в довідниках однаково визначають езотерику і окультизм, хоча це різні речі (окультизм – лише одна, крайня область езотерики). По-четверте, езотерика цілком виноситься за рамки наукових знань, відноситься до «псевдонаук», брехні, омани «відсталих предків», до мракобісся» [10, с. 117].

В Британській і Американській енциклопедіях, крім загальноприйнятого визначення езотерики відмічається дуже важливий риса: це знання не пояснені з точки зору рівня розвитку цивілізації, в якій вони з'явилися, особливо в причинно-наслідковому відношенні, як ніби з'явилися звідки-то в готовому вигляді кінцевих вирішальних алгоритмів. Наприклад, у третьому тисячолітті до н.е. жителям Єгипту, Месопотамії, Індії були відомі відстань від Землі до Сонця, радіус земної кулі (з точністю до 0,1%) і такі «дивні» одиниці часу, як полярний (обумовлений прецесією), зодіакальний рік (25 800 років) і час життя деяких елементарних частинок (0,03365 сек.) [11].

Філософські істини і теорії давнини іноді вражають своєю глибиною, до якої ми лише тепер ледь доходимо.

Головна наукова цінність езотеризму – в розкритті внутрішнього духовного світу людини (і етносу); душі як вмістилищі духу [12]. Багато країн, в першу чергу європейські країни та США уловлюють небезпеку для розвитку людства, що насувається, від нестримних процесів глобалізму, космополітизації, дегуманізації. Європейські держави усвідомлюють наслідки світових катастроф від світових воєн, що тут народилися [13]. Особливо важливо звернути серйозну увагу на так звані Першокниги людства, перш за все Біблію і ведичні джерела. Вони вимагають певної зміни методологічних підходів у сучасній науці.

Езотеричні знання займають особливе місце в світоглядному, духовному й інтелектуальному потенціалі суспільства за рахунок того, що використовують переважно позараціональні пізнавальні засоби та направлені на досягнення духовної складової, перш за все окремої людини, а також розповсюдженням духовного простору на області, які в наш час поки що недоступні для засобів наукового пізнання.

На Заході ведеться ґрунтовне дослідження ведичної літератури та Біблії. В Європі і США, інформацію взяту з Біблії і особливо з ведичної літератури, використовують у медицині, психології, а також для аналізу сучасної ситуації у світі і побудові сценаріїв майбутнього [14]. В нашій державі у цьому плані зроблено лише перші кроки. Необхідно цю проблему залучити до наукознавчої проблематики, а також задіяти до її вирішення філософів, соціологів, психологів і істориків.

Успішне функціонування інформаційного суспільства значно залежить від духовного потенціалу суспільства, який найбільш представлений в езотеричному знанні. Це не означає просту інкорпорацію їх в систему наукових знань. Потрібно виробити процедуру їх відбору і систематизації зусиллями фахівців багатьох галузей наукового знання. Матеріалістичний світогляд вимагає певної або суттєвої корекції, а в деяких випадках повної відмови. Ця корекція пов'язана з визнанням ведучої ролі інтелектуальних і духовних процесів у відродженні нації. Інформаційно-комунікаційні технології спроможні вивести процеси соціальної і політичної комунікації на новий якісний рівень лише у випадку стосунків людей на високих моральних і духовних засадах. Суттєве розширення простору сучасної науки за рахунок аналітичного підходу до езотеричних знань, вводячи їх раціональною складовою до інтелектуального потенціалу суспільства дасть можливість гуманізувати всю систему наукового знання.

Залучення езотеричних знань до сегменту соціально визнаних знань є необхідним, оскільки інформаційне суспільство, як людину центричне, потребує більше знань саме про людину. Наука інформаційного суспільства, звернувшись до Біблії та інших Першокниг людства, як до бази езотеричних знань про людину, відкриє тим самим для себе нові точки росту, що органічно виникають з потреб та інтересів суспільства і людини. Езотеричні знання гарантовано здатні заповнити катастрофічну нестачу наших уявлень про людину в системі наукового знання, яка є причиною технократичного підходу до суспільних проблем. Вони здатні відвернути людство зі згубного технократичного вектора руху і спрямувати людство в рятівне русло гуманістичного і духовного розвитку інформаційного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Савчин М.В. Духовний потенціал людини [Текст] : монографія / Мирослав Савчин. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 507 с.
2. Чумаченко В. А. Шлях у невимовне: збірка матеріалів з проблем сучасної езотерики / В. А. Чумаченко. – Кривий Ріг: 2000. – 206 с.
3. Вульфінг фон Рор. Эзотерика для начинающих / Вульфінг фон Рор. – М: Издательско-торговый дом «Гранд», 2001. – 247 с.
4. Book of changes [Text]. – Taipei, Taiwan : 2001. – 680 p.
5. Склярів А. Эзотерика и наука: враги или союзники / А. Склярів. – М.: Вече, 2006. – 476 с.

6. Містико-езотеричні рухи в теорії та практиці. «Таємне та явне»: багатоманіття репрезентацій езотеризму і містицизму / Четверта міжнародна наукова конференція. 2-4 грудня 2010 р., Дніпропетровськ.
7. Лукиан. Избранная проза: пер. с древнегреч. / Лукиан. – Москва : Правда, 1991. – 718 с.
8. Henrik Bogdan 'Locations of Knowledge in Medieval and early Modern Europe: Esoteric Discourse and Western Identities' by Kocku von Stuckrad / Henrik Bogdan / Aries. Journal for the Study of Western Esotericism Journal for the Study of Western Esotericism. – 2012. – Volume 12. Issue 1. – P. 161-164.
9. Antoine Faivre. Access to Western Esotericism, Albany, State University of New York Press, 1994, 380 p.
10. Каныгин Ю.М. Библия и наука; в прошлом, настоящем и будущем / Ю. Каныгин, В Кушерец. – К.; АРИЙ, 2010. – 352 с.
11. Володарский Л. Эзотерика с улыбкой / Л. Володарский. – М.: RIPOL classic, 2007. – 379 с.
12. Золотухина-Аболина Е.В. Эзотерика для непосвященных или нерасколдованный мир / Е.В. Золотухина-Аболина. – М: Золотое сечение, 2009. – 226 с.
13. Эгильский Е.Э. Новые религиозные движения. Современные нетрадиционные религии и эзотерические учения / Е.Э. Эгильский, А.В. Матецкая и др. -М: КНОРУС, 2011.- 224 с.
14. Васильченко А. Великая магическая война 1941-1945 / А. Васильченко. – М.: Яуза-пресс, 2009. – 380 с.

REFERENCES

1. Savchin M.V. Duhovnij potencial ljudini [Tekst] : monografija / Miroslav Savchin. – Vid. 2-ge, pererob. i dopov. – Ivano-Frankivs'k : Misto NV, 2010. – 507 s.
2. Chumachenko V A. Shljah u nevimovne: zbirka materialiv z problem suchasnoi ezoteriki / V. A.Chumachenko. – Krivij Rig: 2000. – 206 s.
3. Vul'fing fon Pop. Jezoterika dlja nachinajushhh / Vul'fing fon Pop. – M: Izdatel'sko-torgovij dom «Grand», 2001. – 247 s.
4. Book of changes [Text]. – Taipei, Taiwan : 2001. – 680 p.
5. Skljarov A. Jezoterika i nauka: vrugi ili sojuzniki / A. Skljarov. – M: Veche, 2006. – 476s.
6. Mistik-oezotrichni ruhi v teorii ta praktici. «Таємне та явне»: багатоманіття репрезентацій езотеризму і містицизму / Четверта міжнародна наукова конференція. 2-4 грудня 2010 р., Дніпропетровськ.
7. Lukian. Izbrannaja proza: per. s drevnegrech. / Lukian. – Moskva : Pravda, 1991. – 718 s.
8. Henrik Bogdan 'Locations of Knowledge in Medieval and early Modern Europe: Esoteric Discourse and Western Identities' by Kocku von Stuckrad / Henrik Bogdan / Aries. Journal for the Study of Western Esotericism Journal for the Study of Western Esotericism. – 2012. – Volume 12. Issue 1. – P. 161-164.
9. Antoine Faivre. Access to Western Esotericism, Albany, State University of New York Press, 1994, 380 p.
10. Kanygin Ju.M. Biblija i nauka; v proshlom, nastojashhem i budushhem / Ju. Kanygin, V Kusherec. – К.; АРИЙ, 2010. – 352 с.
11. Volodarskij L. Jezoterika s ulybkoi / L. Volodarskij. – М.: RIPOL classic, 2007. – 379s.
12. Zolotuhina-Abolina E.V. Jezoterika dlja neposvjashennyh ili neraskoldovannyj mir / E.V. Zolotuhina-Abolina. – М: Zolotoe sechenie, 2009. – 226 s.
13. Jegil'skij E.Je. Novye religioznye dvizhenija. Sovremennye netradicionnye religii i jezotericheskie uchenija / E.Je. Jegil'skij, A.V. Mateckaja i dr. -M: KNORUS, 2011.-224 s.
14. Vasilchenko A. Great magic war 1941-1945 / A. Vasilchenko. – М.: Yauza press, 2009. – 380 pages.